

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

СОФИЯ 2017

SOFIA 2017

ТОМ/VOLUME 102

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 102

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ТОДОР ПОПНЕДЕЛЕВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА, проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА,
проф. д-р ТОДОР МИШЕВ, доц. д-р ТАНЯ БОНЕВА,
гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ, гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА,
гл. ас. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2017 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет

© 2017 Ваня Рачева – преводач

© 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

**ТОМЪТ СЕ ПОСВЕЩАВА
НА 90-ГОДИШНИНАТА
ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА ПРОФ. Д-Р ЕВЛОГИ БУЖАШКИ**

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Александър Николов</i> – Хайтон от Корикос и неговия трактат „Цвете на историите на Източната земя“ (История на татарите).....	7
<i>Николай Иванов</i> – Франция и образователната дейност на Ордена на йезуитите в Османската империя (1835 – 1914)	118
<i>Ваня Рачева</i> – В работилницата на Клио: теория и практика на историята през първата половина на XIX век. Казусът Юрий Венелин	145
<i>Ирина Ф. Макарова</i> – Към историята на Будапещенската конвенция от 1877 г.: нови архивни материали.....	176
<i>Веселин Янчев</i> – Армията и войната на Стамболийски с „вътрешните врагове“ (октомври 1919 – март 1920 г.).....	199
<i>Пламена Стоянова</i> – Работна заетост сред циганското население на България в годините на социализма (1945 – 1989).....	241
<i>Ваня Михайлова</i> – „Завесата все още е желязна“. Трагичната история на полет 4X-АКС в международен и български контекст	274
Автори	335

SUMMARY

<i>Alexandar Nikolov</i> – Hayton of Corycos and His Treatise “Flower of the Histories of the Oriental Land” (History of the Tatars).....	7
<i>Nikolay Ivanov</i> – France and the Educational Activities of the Jesuits in the Ottoman Empire (1835 – 1914).....	118
<i>Vania Racheva</i> – In the Workshop of Clio: Theory and Practice of the History in the First Half of the Nineteenth Century. The Case of Yuri Venelin.....	145
<i>Irina F. Makarova</i> – The History of the Budapest Convention of 1877: New Archival Materials	176
<i>Veselin Yanchev</i> . The Army and the War of Stamboliyski with the “Internal Enemies” (October 1919 – March 1920).....	199
<i>Plamena Stoyanova</i> – Employment among the Gypsy Population in Bulgaria during the Socialism (1945 – 1989)	241
<i>Vanya Mihaylova</i> – “The Curtian is Still Made of Iron”. The Tragic History of 4X-AKC Flight in an International and Bulgarian Context.....	274
Authors.....	335

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 102, 2008 – 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 102, 2008 – 2017

В РАБОТИЛНИЦАТА НА КЛИО:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА ИСТОРИЯТА
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК.
КАЗУСЪТ ЮРИЙ ВЕНЕЛИН

ВАНЯ РАЧЕВА

Vania Racheva IN THE WORKSHOP OF CLIO: THEORY AND PRACTICE OF THE HISTORY IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY. THE CASE OF YURI VENELIN

In the year of the signing of the Peace of Adrianople (1829), the first volume was released of „*The Ancient and Present Day Bulgarians in Their Political, Ethnographic, Historical and Religious Relations with the Russians. Historical-Critical Researches*“. The author of the text is the certified medic and junior Slavist Yuri I. Venelin (1802 – 1839). Encouraged and supported by university Professor Michael P. Pogodin (1800 – 1875), Venelin extends his historical and philological research and plans to issue several more volumes of the work. His ambition is not so much to explore Bulgarian history in itself, but rather insofar as it relates to the history of Russia. Various circumstances prevented him from fully realizing his creative plans.

After the death of his Venelin, his archive and literary legacy have been processed and several more texts have been published under his name. In some of them, however, the initial ideas of Venelin, as they related to Bulgarian and Russian history, were significantly altered. With the active efforts of Russians and Bulgarians, before the end of the nineteenth century, his name has been turned into a synonym of *the revival of the forgotten Bulgarian people* and a symbol of its *inclusion into the Slavic family*. The lost history of the Venelin's unfinished book is a subject of this paper, and so is his general understanding of the way history is to be written.

Today, the term „political engineering“ is more often used by anthropologists and sociologists than by historians. It's used, for example, to characterize the Victorian colonial policy in Malaysia and India. I find the term useful in the study of some aspects of Russian-

Bulgarian relations in the nineteenth century, particularly in the context of the popular Russian imperial doctrine of patronage over the Orthodox subjects of the sultan.

Keywords: Yuri Venelin, the historian's archive, Russian Empire, policy of „patronage“ over the orthodox world, political engineering.

Споделеното по-долу в статията е в контекста на проучванията ми върху механизмите, средствата и каналите за трайно установяване на силно руско имперско влияние на Балканите през XIX в. с акцент върху българите, поданици на султана. Особено ме интригува ролята на историците (и изобщо на хуманитаристите) в този успешен процес. Тук ще се опитам да загатна научния потенциал на тази голяма тема чрез примери от живота и от книжовното и архивното наследство на един, до неотдавна много популярен сред българите, руски славист от украински произход – Юрий Иванович Венелин (22 април 1802 – 26 март 1839).

Преди четвърт век нямаше да е нужно да започвам статията си със справка за Венелин, защото и децата в българското средно училище знаеха клишета за него и за приносите му в българската история. Днес обаче тази историческа личност е позабравена и е уместно накратко да се отбележат някои факти от биографията ѝ.

КОЙ Е ЮРИЙ ВЕНЕЛИН?

Юрий Венелин е украинец (или *карпато-рус*, по използваната от самия него популярна в началото на XIX в. руска терминология). Роден е през 1802 г. в Северна Унгария в семейство на украински свещеник и умира преди да навърши четиридесет години, през 1839-а. Кръстен е Георги Хуца (Georgius Nutza). Учи в Унгварската (Ужгородска) католическа гимназия, а по-късно и две години в Семинарията, където получава добра подготовка по класически езици. Оттогава е и ученическото му увлечение по историята. Именно като стипендиант на Семинарията Георги Хуца е записан в Сарматския богословски лицей през 1821 г. Това скоро ще стане причина за смяна на името му. Решението на Венелин да предприеме тази стъпка е продиктувано от стремежа му да скъса с богословието: затова, за да скрие местонахождението си от своите „спонсори“ след напускане на училището, още преди да се установи в Русия, той приема името Юрий Иванович Венелин¹.

¹ В българската историография едно от първите и подробни изследвания за Юрий Венелин, което залага много от историографските тези за него, е на Златарски, В. Юрий Иванович Венелин и значението му за българите. По случай 100-годишнината от рождението му (1802 – 1902). Отд. отп. от Летопис на Българското книжовно дружество в

Установява се първоначално в град Лвов (тогава гр. Леопол, в Австрийската империя) и за около година слуша лекции в тамошния университет. През пролетта на 1823 г. заедно с братовчед си Иван Мѝлнар (1801 – 1872), който впоследствие ще наследи архива му, Венелин поема към Русия и пристига в град Кишинев, който тогава е център на руските бесарабски колонии. Престоят му там ще се окаже важен с оглед зараждането на неговия интерес към историята, филологията, етнографията и съвременето на българите. Изненадващо бързо Венелин получава съдействие на високо ниво от административните и духовните власти в Новорусийската губерния и работи известно време като надзирател и учител по аритметика в Духовната семинария в Кишинев². Вероятно основна роля за това има неговият сънародник Иван С. Орлай (1771 – 1829)³.

През септември 1825 г. Юрий Венелин пристига в Москва, където се записва да учи медицина в Московския университет; фактически медицинско е образованието, за което той получава диплома през 1829 г.⁴ Интересите му в хуманитаристиката като цяло и конкретно в областта на филологията, историята и етнографията до идването му в Москва се подхранват и задълбочават основно чрез самообразование. Междувременно Венелин, който през целия си кратък живот страда от материални лишения, работи като частен учител в семейството на Сергей Аксаков (1791 – 1859). Това, както и познанството му от началото на 1828 г. с историка и впоследствие дългогодишен преподавател в Московския университет Михаил Погодин (1800 – 1875), ще се окажат решаващи за по-нататъшната съдба на младия Венелин.

Венелин притежава силно развито въображение, има дар слово (дори пише романи, които са недовършени и са останали в ръкопис), а много от текстовете му загатват за чувство за хумор или съдържат иронични бележки към опоненти и критици. Той е една впечатлителна, силно емоционална, но и лабилна, при това самотна натура. Венелин прекарва по-голямата част от живота си в мизерия и лишения.

София, 1903, с. 90 – 160, конкретно за ранната му биография: с. 90 – 92. Автор на най-подробното и до днес биографично изследване за Юрий Венелин си остава Тамара **Байцура**: Юрий Иванович Венелин. Братислава, Словацкѝе педагогичне издавниство, 1968. Подробна библиография за него до 1994 г. вж. у **Ишутин**, В. В. Юрий Иванович Венелин (1802 – 1839): библиографический указатель литературы за 1828 – 1994 гг. – В: Ю. И. Венелин в Болгарском возрождении. Отв. ред. Г. К. Венедиктов. Москва, Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994, с. 148 – 204.

² **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 92 – 93.

³ За тази непроучена личност вж.: **Байцура**, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 41, 50, 52, 55 – 61; **Ишутин**, В. В. Славянская проблематика в научных заседаниях Общества истории и древностей российских при Московском университете в первой половине XIX в. (1804 – 1848 гг.). – В: Историографические исследования по Славяноведению и Балканистике. Отв. ред. В. А. Дьяков. Москва, Наука, 1984, с. 99 – 100.

⁴ **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 96.

След преселването в Русия, особена (бих казала дори фатална) роля в живота му играе споменатият вече бъдещ московски професор по история – Михаил Погодин⁵, при когото Юрий живее известно време. Погодин е човекът, който поощрява дипломирания медик да продължи заниманията си с история (макар че в бъдеще по много исторически въпроси двамата ще имат противоположни позиции). Той също така до известно време подхранва напразните надежди на Венелин, че би могъл да оглави създадената през 1835 г. към Московския университет Славянска катедра. Погодин дори лично финансира отпечатването на дебютното изследване на Венелин – първи том на „Древните и сегашни българи в политическо, народописно, историческо и религиозно отношение към руснаците. Историко-критически издирвания“⁶ (един хаотичен и недобре мотивиран, но новаторски текст, в който практически няма нищо за средновековната българска история и който предизвиква полемика в руските интелектуални среди – полемика, сама по себе си достойна да бъде професионално изследвана). Погодин и представители на фамилията Аксакови са сред хората, издействали известната научна командировка на Венелин през 1830 г. в окупираните от руската армия части от Северното Българско черноморие, Добруджа, Влахия и Молдова.

И така, в резултат на тези нови познанства, ползващият няколко езика Венелин е подтикнат да задълбочи заниманията си с история. Част от начертаната „програма“ е споменатото научно пътешествие. Той тръгва за Балканите в края на април 1830 г. и се връща в Москва през октомври 1831 г.⁷ Сред научните му задачи⁸ е събирането на исторически данни за древната руска история, за която Венелин твърдо вярва по това време, че е пряко свързана

⁵ Известно, но не много популярно, е категоричното мнение на познавач на руската действителност от това време какъвто е Висарион Белински (1811 – 1848): „... Венелина, между прочим, уложил в могилу Погодин“, цит. по: Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 209, бел. 556. И до днес най-пълна информация за М. Погодин съдържа поредицата: Барсуков, Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. I – XXI. Санкт Петербург. 1888 – 1906. Вж. и Павленко, Н. И. Михаил Погодин: жизнь и творчество. Москва, Памятники исторической мысли, 2003.

⁶ Древние и нынешние Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческом и религиозном их отношеии къ Россиянамъ. Историко-критическія изыскания Юрія Венелина. Т. I. Москва, въ Университетской Типографіи, 1829, с. V – VI.

⁷ Повече за замисъла, организацията, финансовото подсигуриране и многобройните проблеми, съпътствали тази научна командировка, вж.: [Безсоновъ, П.] Некоторые черты путешествія Ю. И. Венелина въ Болгарію. Москва, въ типографіи Л. Степановой, 1857; Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 89 – 119; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарію (1830 – 1831). Публикация подготовлена Г. К. Венедиктовым. Москва, Институт Славяноведения РАН, 2005, с. 3 – 44 сл.; Венедиктов, Г. За пътешествието на Юрий Венелин в България. // *Език и литература*, 2007, № 1 – 2, с. 69 – 78.

⁸ Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 117 – 119; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарію (1830 – 1831)..., с. 31 – 37.

с историята на българите. Важна цел на командировката е и събирането на материал за изготвяне на речник и граматика на българския език. Двадесет и осем годишният дипломиран медик силно се надява проучванията „на терен“ да му дадат и нови доказателства за тезите в първите му публикации относно древната руска история. А те междуременно са предизвикали nelаскави коментари в научните и обществените среди, ангажирани с популярните по това време теории за произхода на русите и на варягите.

Трябва да се отбележи, че сравнително малка част от времето на командировката си Венелин прекарва в българските земи в Османската империя и посещава само райони, от които все още не се е изтеглила окупационната руска армия след наскоро приключилата руско-турска война (1828 – 1829). От по-големите селища например пребивава в пристанищните Варна и Силистра. Но практически той се среща с българи от различни краища на източните български земи, защото престоят му в двата града съвпада с пика на преселническата вълна⁹, обхванала районите на бойните действия в приключилата преди осем-девет месеца военна кампания. През по-голямата част от времето обаче Венелин ще престои в Букурещ, където ще проучва архива на Митрополитската библиотека и ще се запознае с малцина от представителите на българската емиграция, сред които Васил Ненович (неизв. – 1834) и Атанас Некович (ок. 1770/1780 – сл. 1849). Преди да се завърне окончателно в Москва, той ще прекара известно време и в Кишинев¹⁰.

В средата на 30-те години на XIX в. завърналият се в Русия Венелин се опитва безуспешно да получи обещаното му място в новооткритата Славянска катедра в Московския университет, за което и съставя конспект за бъдещи лекции¹¹. Написва и представя „Грамматика на българския език“, която (след академично обсъждане и известно бавене) тогава не е одобрена за отпечат-

⁹ Рачева, В. Руската преселническа политика, българите и Одринския мир от 2 септември 1829 г. // *ГСУ, ИФ*, т. 100, 2012 [2007], с. 175 – 239.

¹⁰ Подробно за престоя на Венелин на Балканите, за любопитните срещи и запознанства, за началните му впечатления и научните резултати, както и за първи път отпечатаните оцелели от това време негови писма вж.: Ангелов, Б. Ст. Неизвестни писма на Юрий Ив. Венелин. // *Литературна история*, 1986, т. 15, с. 71 – 91; Венелин, Ю. И. Путевые записки. Публикация Т. А. Медовичевой. // *Записки Отдела рукописей Российской государственной библиотеки*, вып. 51, 2000, с. 197 – 250; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию (1830 – 1831)...

¹¹ Златарски, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 112; Мѳлнаръ, И. Предисловие. – В: Древние и нынешние Словене, в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении къ Россиянамъ. Историко-критическыя изысканія. Юрія Венелина. Т. 2. Москва, въ Университетской типографіи, 1841 [=1846], с. III, където е публикуван списък на останалите ръкописи на Венелин и сред тях под № 14 намираме „Конспект преподавания истории славянского языка и литературы, вообще, составленный по определению Совета Императорского Московского университета, 2 мая 1834 г., Ю. И. В., 30 с.“.

ване, макар съставянето ѝ да е сред задачите, с които Венелин е изпратен на Балканите. В този свой текст Венелин защитава тезата, че българският език е наречие на руския език. Граматиката е отпечатана за първи път на руски език едва през 1997 г. от руския българист и познавач на живота и дейността на Венелин проф. Григорий Венедиктов¹².

Последните години от живота на Юрий Венелин са изпълнени с лишения и разочарования, със загубени приятелства и с алкохолни пàри. Важно е да се каже, че „откривателят“ на българите за руската славистика едва в края на живота си започва кореспонденция с представители на българската емигрантска интелигенция. Трябва също да се отбележи, че инициативата за това идва настойчиво от страна на някои представители на българите емигранти. Продукт именно на епистоларното сътрудничество ще са подновените занимания на Венелин с българска проблематика. Първ резултат е например интересната брошура за новобългарската литература, излязла през 1838 г.¹³, както и опитът му да допише (което не успява) и отпечата том втори от основното си историческо изследване „Древните и днешни българи...“. По финансови причини преди смъртта си през 1839 г. Венелин успява да издаде само 3 коли от замисления втори том¹⁴.

Юрий Венелин е известен в българската (а до голяма степен и в руската, и в съветската) историческа и филологическа науки като автор, чиито исторически текстове са свързани основно с изследване на българската история, език и култура. Обявяван е дори за родоначалник на т. нар. „славянска школа“

¹² Още през 1852 г. на страниците на българския „Цариградски вестник“ одеският жител (руски митничар и цензор, и български културен и политически деец) Никола Х. Палаузов (1819 – 1899) заявява готовност да отпечата този текст, ако го получи: „... Весма полезно било би да ся напечата тая граматика, която, чини ми ся, ще принесе несомненна полза – пише той, – ще употребя неусипни старания да ся напечата, и кога това предполагаване ще ся осущесгви, особно ще известя“, вж.: [Палаузов, Н.]. Няколко мисли заради българското правописание. – Цариградски вестник, 1852, № 81; Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци. // *Известия на Института по история* (ИИИ), 1967, т. 18, с. 236; Венедиктов, Г. Първи отзиви за „Граматиката на сегашното българско наречие“ на Ю. И. Венелин. – Във: Венедиктов, Г. *Българистични студии*. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 148 – 166. На български граматиката е преведена и отпечатана през 2002 г.

¹³ Венелин, Ю. О зародыше новой болгарской литературы. Москва, 1838 (преди отпечатването му като отделна брошура, текстът е публикуван в списание „Московский наблюдатель“, 1837, ч. 14, с. 47 – 95). Вж. също: Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232 – 234; Цанев, Д. Юрий Венелин и българската възрожденска историография. // *Известия на Българското историческо дружество* (ИБИД), 1984, т. 36, с. 198 – 199; Венедиктов, Г. Първи отзиви за „Граматиката на сегашното българско наречие“ на Ю. И. Венелин..., с. 149.

¹⁴ Древные и нынешние Болгаре въ отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическія изысканія. Составленные Юриемъ Венелинымъ. Т. 2. Москва, въ Университетской Типографіи, 1841.

в руската историческа наука¹⁵. След като в продължение на месеци издирвах и се запознавах подробно с публикациите на Венелин (книги, брошури, статии в периодика, конспекти за недовършени проекти, кореспонденция и други), отпечатани приживе и след смъртта му, уверено твърдя, че първата оценка не е съвсем точна и дори е некоректна към интересите на самия автор. Особено, ако се отчита (и изследва) посмъртно извършената от наследници и от съвременници манипулация¹⁶ с някои недовършени текстове от научния му архив.

Да, Венелин се интересува активно и пише за съвременните му българи, живеещи в Османската империя¹⁷, и далеч по-малко за българите колонисти, живеещи през 30-те години на XIX в. в Южна Русия. Нещо повече, именно в тази област са едни от най-интересните и, смятам, недостатъчно оценени (въпреки огромното количество литература за Венелин) страници от творчеството му.

Да, Венелин се интересува от древната история на „българите“. Но е много важно да се подчертае, че под *древна история на българите* той разбира основно историята на хуните и техните нашествия в Европа. Хуните той смята за българи, а *древните българи* приема за *руснаци* и използва много често в текстовете си тези три думи като синоними¹⁸. (Изключвам съчинението „Критически изследвания за българската история“¹⁹, чието появяване на бял

¹⁵ Георгиева, Е. Делото на Ю. И. Венелин в българистичната литература. (По случай 150 години от смъртта на учения). // *Български език*, 1989, № 3, с. 203 – 204.

¹⁶ Рачева, В. За „изгубената“ история на една книга и за успешното политическо инженерство през XIX век. Доклад от Международната научна конференция „Власт и влияние в Югоизточна Европа през XVI – XIX век“, организирана от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, София, 8 – 10 октомври 2010 г.

¹⁷ Никак не е случайно, че информираният Анастас Кипиловски (1802 – 1870), когато вече е прочел том първи на „Древните и сегашни българи...“, но не е имал щастието да се запознае лично с Юрий Венелин по време на краткия му престой в Букурещ, ще го определи като „тоя безсмъртен възобновител, така да се каже на българското съществуване“. Но не и като „възобновител“ на българската история. Цитатът е с дата 30 юни 1831 г. и е от негово писмо до московския книжар Ширяев. Вж. Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 233 – 234.

¹⁸ Може би за първи път в академичната историография тези истини са споменати мимоходом от Тамара Байцура (Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 81), но са категорично изговорени едва в една скорошна рецензия: Гвоздев, А. В. [Рецензия]. Венелин, Ю. И. Истоки Руси и славянства. Сост. предисл. и комент. П. В. Тулаев. Отв. ред. О. А. Платонов. Москва, Институт русской цивилизации, 2011, 864 с. // *Вестник православно-го Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 1: Богословие. Философия. Вып. 49 (5), 2013, с. 145 – 150. Повод за този синтезиран коментар е поредната идеологизирана експлоатация на творчеството на Венелин.

¹⁹ Коментар върху ръкописен препис на този текст (Венелинов оригинал не е известен) и цензурирането му преди отпечатване, както и за идеята да бъде преведен и отпечатан почти веднага след появата му и на български език от даскал Ботю Петков (1815 – 1869) вж. у: Минкова, Л. Историята на една история. Книгата на Юрий Иванович

свят през 1849 г. в Москва под името на Юрий Венелин е финансирано от московския българин Иван Денкоглу (ок. 1781 – 1861). Това е текст, който доста се отличава както по тематика и внушения, така и по стил от всичките други работи на Венелин.)

Да, Венелин се интересува от българската история и пише за нея, но всъщност това, трябва категорично да се подчертае, е в контекста на неговата голяма мечта, а тя е: да изследва *произхода на руския народ и древната руска история* докъм X в., както той я разбира²⁰. Всеки, който си направи труда търпеливо и добросъвестно да се запознае с текстовете му, особено с отпечатаните приживе, ще се убеди (отначало може би с известна изненада, а след това съвсем недвусмислено) в това твърдение.

Несъмнено една от малкото утехи в последните години от нелекия и кратък живот на този талантлив, силно емоционален и лабилен човек, който притежава полиглотска дарба и развито въображение, е била възможността да установи (посредством получаваните български писма, книги, народни песни, а дори и стихове в негова чест²¹) своята растяща популярност сред българите. Но той едва ли е предполагал какви размери ще придобие славата му посмъртно.

КАК СЕ РАЖДА И КАК СЕ ПОДХРАНВА МИТЪТ „ЮРИЙ ВЕНЕЛИН“?

За краткост ще се спра само на няколко от възможните емблематични примери, и то основно от възрожденския XIX в., които примери привидно показват само българския принос за създаването на този феномен. Но добре

Венелин „Критическите изследвания об истории болгар“ и нейният превод на български език, направен от Ботю Петков. // *Литературна мисъл*, 1972, № 6, с. 82 – 96; **Цанев, Д.** За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII – XIX век. София, ДИ Септември, 1981, с. 90 – 92.

²⁰ Или, по думите на самия Венелин: „... изследвания о произхождении Козаръ и Россиянъ – изследвания, кои составляют главную цель моихъ трудовъ историческихъ“, вж. *Древние и нынешние Болгаре...* Т. I, с. V.

²¹ Стихове и оди в чест на Венелин пишат „Георгий хаджи Тома Пешаков Видинянин“ (1785 – 1854) и Неофит Рилски (ок. 1793 – 1881). За първите им публикации още през Възраждането, както и подробно за контактите на възрожденците с Венелин и тяхното желание да го подтикнат да продължи заниманията си с българистични теми вж.: **Златарски, В.** Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 130 – 132, 135 – 137, 157 – 160; **Венелин, Ю.** Избрани страници. Под ред. на Петър Динеков. София, 1942, с. 15 – 18; **Ангелов, Б.** Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232 – 233, 241 – 243; **Байцура, Т.** Юрий Иванович Венелин..., с. 150 – 151 сл., бел. 401; **Цанев, Д.** За българите..., с. 82; **Венедиктов, Г.** Три писма на В. Априлов до Ю. Венелин. – Във: **Венедиктов, Г.** Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 195 – 215.

запознатите с българската история от този период биха могли основателно да заподозрат в детайлите руска подкрепа, а понякога и насочваща руска инициатива.

Още през първата половина на XIX в. Венелин е определян като „този гений“, който може да извади българите „от неизвестността, да ги запознае с техните братя, руснаците и да ги постави наравно с просветените народи“. Автор на тези ангажиращи думи, отпечатани през 1841 г., е българинът Васил Априлов (1789 – 1847), прекарал по-голямата част от живота си в Одеса²². Именно Априлов залага в българската памет (а задълго и в българската историография) еднозначната оценка за младия славист като родоначалник на Българското възраждане²³.

Русизмът „възрождение“ още от 40-те години на XIX в. се превръща в понятие, разбираемо като приобщаване на българите към достиженията на Модерното време²⁴. Може би е важно да се напомни, че това се случва в навече-

²² Почти цялата габровска фамилия на Априлови се изселва в Русия след мира от Кючук-Кайнарджа (1774). Априлов получава добро светско образование и натрупва прилично материално състояние от търговия с дървесина и водка, което състояние впоследствие използва за подпомагане на българската светска просвета. Повече вж.: **Конев, И.** Васил Априлов и българо-руските културни взаимоотношения. – В: **Конев, И.** Ние сред другите и те сред нас. Литературни взаимоотношения. София, Наука и изкуство, 1984, с. 97 – 117; **Рачева, В.** За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). Научен ред. П. Митев. София, ИФ – 94, 2003, с. 153 – 192; **Мирчева, К.** Едно писмо на Васил Априлов от 15 май 1845 година. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Състав. Б. Христова и Ел. Узунова. София, ИК Гутенберг, 2011, с. 302 – 332. Повече за публикациите на историческа тематика на самия Васил Априлов вж. **Цанев, Д.** Българската историческа книжнина през Възраждането. XVIII и първата половина на XIX век. София, Наука и изкуство, 1989, с. 111 – 163.

²³ Априлов не е единственият авторитет, който изрича толкова ласкави думи за Венелин. В самия край на XIX в. проф. Иван Шишманов (1862 – 1928) ще определи Венелин като „не само гений, а кумир и оракул на един народ [българския – б. м., В. Р.], който за първи път намираще в Европа пламенен защитник“. Текстът е от 1897 г., но е цитиран по: **Ангелов, Б.** Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 231.

²⁴ За обвързването на термина „Възраждане“ с името на Венелин виж любопитното (но и придиричиво) като внушения и стил изследване на Албена Хранова, в което тя често оценява „класическата историография“, позовавайки се основно на *академични* литературни историци: **Хранова, А.** Историография и литература за социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската култура XIX – XX век. Т. 2. Животът на три понятия в българската култура: възраждане, средновековие, робство. София, Просвета, 2011. Текст, който е полезен за дискусията относно същността на т. нар. „Българско възраждане“, защото буди както съгласия, така и страстни оспорвания, е този на **Везенков, Ал.** Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. – В: Балканският XIX век. Други прочити. Състав. Д. Мишкова. Поредица Изследователски форум. № 1. София, Рива / Център за академични изследвания, 2006, с. 82 – 127.

рието на раждането на българската преса и практически се осъществява първоначално почти единствено на основата на широката епистоларна активност на Априлов с редица представители на българската интелигенция в емиграция и в Османската империя. Включително и чрез преписване и разпространяване на (части от) писма на Венелин, с всички рискове за отдалечаване от оригинала, които носи едно такова популяризиране. Тези откъси от писма (напр. от 27 септември и от 9 октомври 1837 г.) ще се превърнат в програма за събиране на старини, но и ще предизвикат разпалена дискусия сред българските книжовници за основите на формирацията се книжовен български език²⁵.

Логично изглежда предположението, че съществен принос за популяризиране на автора и тезите му следва да изиграят авторските му произведения. Но в случая с Венелин, без да навлизам тук в подробности, съществуват достатъчно податки, които подлагат на съмнение такава възможност.

Първо: автентичните си текстове Венелин пише и публикува на руски, което, поне в началото на *възрождението*, е пречка за осмислянето им от по-широк кръг потенциални читатели българи.

Второ: не ми е известно изследване по въпроса за разпространението и тиража на Венелиновите книги. Някои документи обаче подсказват, че том първи на книгата му „Древните и сегашни българи...“ от 1829 г. първоначално не стига до много българи. Вярно е, че самият Венелин изпраща чрез Априлов няколко бройки за българските книжовници. Интересно обаче е писмо от юни 1831 г. до известния московски книжар Д. С. Ширяев. Негов автор е цитираният вече Анастас Кипиловски – книжовник, представител на българската емиграция в Букурещ, който по това време също пише българска история и дори събира спомоществатели за отпечатването ѝ. За съжаление, той не е имал щастието да се запознае лично с Венелин по време на неговия скорошен кратък престой във Влахия. Прочитайки „Древните и сегашни българи...“, Кипиловски споделя в това писмо впечатленията си от тома и твърди, че „означената книжка, тоест първата част, в целия град е една [подчерт. мое – В. Р.] за всички наши любопрочитатели“. Молбата му към московския книжар е да му изпрати няколко бройки от нея и от евентуалните следващи томовете. И да го уведоми за адреса на Венелин, за да се обърне до него „с благодарствено послание, с каквото е длъжен целият народ да се отнесе към тоя безсмъртен възобновител, така да се каже, на българското съществуване“²⁶.

²⁵ Георгиева, Е. Делото на Ю. И. Венелин в българистичната литература..., с. 201 – 203; Георгиева, Е. Васил Е. Априлов и новобългарският книжовен език. (По случай 200 години от рождението му). // *Български език*, 1989, № 4, с. 295, 298 – 299; Цанев, Д. За българите..., с. 87 – 88; Венедиктов, Г. И. И. Срезневски и началото на българската лексикография. – Във: Венедиктов, Г. Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 105 – 129; Борисов, Б. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането. Особениности на кодификацията. София, Просвета, 2012, особ. гл. III, с. 98 – 191.

²⁶ Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 233. Писмото е отпечатано в предговора на второто издание на „Древние и нынешние болгаре...“, осъществено в

По-късно Кипиловски, установил вече контакт с Венелин, ще събира и записва през 1837 – 1838 г. абонати за том втори на книгата му. Може би и това е сред поводите Венелин все пак да започне приживе отпечатването на недовършеното продължение. От друга страна обаче, забавянето на по-нататъшните томове от историческия труд на Венелин обрича замисъла на самия Кипиловски да напише история на българите. Смятам също, че при целия пietet, който Кипиловски изпитва към Венелин, той е бил доста объркан от някои от тезите му и от хаотичния ред, в който са поднесени. За стила, качеството и методите на *историка* Венелин тук няма да говоря; това е тема, по която отдавна е постигнато единодушие в историографията²⁷. Дори Васил Априлов в личната си кореспонденция с Венелин си позволява да критикува начина му на писане, както и да оспори публично някои от изказаните от него тези.

Трето: досегашните ми проучвания показват, че трайното влияние на „мита Венелин“ върху българите в значителна степен се дължи, от една страна, на написаното от него за *съвременните му българи* (за етническото и териториалното им разпределение и брой; за патриархалния им бит, нрави, народни песни; за икономическото им състояние и възможности да се придвижват свободно и да използват огромния османски пазар – т. е., еднозначната оценка на Венелин за важността на българите за оцеляването на Османската империя в Европа). А не толкова на историческите му изследвания за *древните българи*. И, от друга страна, се дължи повече на съществуващите *преводи и преправки* на негови текстове на български език.

Ето един от възможните примери. През 1842 г. тетевенецът Михаил Кифалов (1783 – 1868), търговец във Влахия и служител в руското консулство в столицата, издава в Букурещ превод на брошура на Венелин²⁸ под заглавието „Заради възрождение новой болгарской словесности“. Двойно нарастаният обем на книгата спрямо оригинала се дължи на интересен речник на непознати термини, на добавки и пояснения към руския текст, на приложение на подбрани страници от Йован Раич (1726 – 1801) и т. н. Показателен е и списъкът с предплатилите книгата лица, където са записани състоятелни българи от няколко големи града на Влахия, но също така и необичайно (за

Москва през 1856 г. (на с. XXIX – XXX). За подчертания интерес на Кипиловски към този текст на Венелин вж. Данова, Н. Анастас Кипиловски и неговият превод на Старите и сегашните българи от Юрий Венелин на гръцки език. // *Studia Balcanica*, 24, 2003, с. 63 – 77.

²⁷ Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 238.

²⁸ Брошурата на Венелин е цитираната вече „О зародыше новой болгарской литературы“, вж. тук бел. 13. За автора на българския превод и разнородната му дейност вж.: Жечев, Н. „Родолубив и народен мъж“. Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. // *Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“* за 1996 – 1997. Т. 2, 1999, с. 177 – 188 и пос. литература; Митев, П. Да си построим болница! (Щрихи към предисторията на търновската болница „Св. Козма и Дамян“). – В: *Етнически и културни пространства на Балканите*. Сб. в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Ч. I. Миналото – исторически ракурси. Състав. Св. Иванова. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 549 – 564.

спомоществователството през Възраждането) голям брой руски чиновници от Руското генерално консулство в Букурещ и задграничната руска пощенска служба. И още нещо – целият тираж на книгата педантично се предвижда да бъде разпределен между училищата в конкретни български селища. Запазени са и данни, че това разпределение наистина е осъществявано²⁹.

Показателна е ролята на светското българско училище до 1878 г. за тиражиране популярността на Юрий Венелин и на идеите, свързани с него. (Ролята на училищната институция и на Министерството на просветата за култивиране на паметта към Венелин през ХХ в. ще бъде предмет на изследване в друг текст.) Чрез възрожденското училище най-лесно и сигурно са разпространявани и специално отпечатани портрети на Венелин, както и преведената на български негова биография³⁰. През 1867 г. пак възрожденското българско училище, в случая – това в град Чирпан, реализира нова идея: на 11 май, (утвърден от средата на 50-те години на ХІХ в. като празник на светите братя Кирил и Методий³¹) да се чества и паметта на Венелин.

Няма нищо по-естествено от това денят на светите братя равноапостоли, превърнал се в символ на славянската писменост и култура за българите, да се съчетае с отбелязване паметта на този, който ги е „извадил“ от забравата и „ги е върнал“ в голямото славянско семейство. Трябва обаче да се отбележи следното. В някои от първите автентични изследвания на Венелин българите са споменавани като народ, съхранил славянската писменост на братята Кирил и Методий, като народ, на когото русите дължат своята писменост чрез старобългарската книжнина. В други текстове, включително такива, които са отпечатани посмъртно от името на Юрий Венелин, мисията на братята Кирил и Методий вече не само не се свързва със средновековното Българско царство, но и самият етноним „българи“ категорично се заменя с етнонима „славяни“³².

Хуманитаристите, изследващи митотворчеството като феномен, създават незаменимата роля в този процес на паметниците и историята на тяхното съграждане. През 1841 – 1842 г. елитът на одеските и на московските българи е ангажиран с поръчването от Италия, изработването и поставянето на специален паметник на гроба на Юрий Венелин, намиращ се в двора на Даниловския манастир в Москва. Събитието дори е отбелязано с кратки дописки в основни

²⁹ Цанев, Д. За българите..., с. 89.

³⁰ Става дума за отпечатаното през 1851 г. в Одеса „Жизнеописание на Юрия Ивановича Венелина. Преведено от Н. Х. Палаузов“. Същият текст с участието на Сава Филаретов (1825 – 1862) е популяризиран и чрез страниците на „Цариградски вестник“. Вж.: Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 147, бел. 391; Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 239. Само чрез Габровското светско училище например са получени и разпространени 245 екземпляра от биографията: Славейков, П. Р. Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, с. 78 – 79.

³¹ Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци. // ИИИ, 1967, т. 18, с. 239 – 240.

³² Рачева, В. За „изгубената“ история на една книга...

руски вестници и списания³³. Но азбучната истина, че паметта и паметниците, които я материализират, често са подвластни на злосторение и на (политическата) конюнктура, се потвърждава и от съдбата на надгробния паметник на Венелин. През 1930 г.³⁴ той е разрушен и поне до края на 80-те години на ХХ в. точната идентификация на гроба на Венелин е била проблемна³⁵.

Примерите могат да се умножат още (като се покаже и ролята на българската възрожденска преса), но и тези са достатъчни, за да се открият някои от механизмите за мултиплициране на популярността и на името на Юрий Венелин като „безсмъртен възобновител“ на *забравените* българи.

„ЗА ВСЕОБЩАТА ИСТОРИЯ И ЗА РУСКАТА В ЧАСТНОСТ“ ПО ЮРИЙ ВЕНЕЛИН

Останалият и до днес в сянката на българистиката интересен автор, какъвто всъщност е Юрий Венелин, за щастие ни е оставил и други свои статии. Те не са историографски експлоатирани, както са цитираните вече дотук негови публикации. В тях той ни се представя със собствения си трудно подражаем стил на писане и в една непозната и любопитна светлина, а именно – като теоретик на историята във време, в което тя още не е смятана за точна наука. Ще се опитам да хвърля малко светлина върху тази страна на Венелин като представя един текст, неизползван в достъпната ми за него литература³⁶.

³³ **Златарски**, В. Юрий Иванович Венелинъ и значението му за българите..., с. 138 – 139; **Венедиктов**, Г. К. За паметника на Юрий Венелин в Москва. // *Език и литература*, 1988, № 3, с. 101.

³⁴ Специалистите знаят, че първата половина на тридесетте години на ХХ в. в Съветския съюз са кризисни и свързани с репресиите на Йосиф Сталин (1878 – 1953) срещу историците и в частност срещу славистиката в СССР. Вж.: **Бернштейн**, С. Б. Трагическая страница из истории славянской филологии (30-е годы XX века). // *Советское славяноведение*, 1989, № 1, с. 77 – 82; **Аксенова**, Е. П. „Изгнание от стен Академии...“ (Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы). // *Советское славяноведение*, 1990, № 5, с. 69 – 81; **Горяинов**, А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки. // *Советское славяноведение*, 1990, № 2, с. 78 – 79 сл.; **Акинъшин**, А. Н. Судьба краеведов (конец 20-х – начало 30-х гг.). // *Вопросы истории*, 1992, № 6 – 7, с. 176 сл.; **Ашнин**, Ф. Д., В. М. Алпатов. „Дело славистов“. 30-е годы. Москва, Наследие, 1994; **Ананъич**, Б. В., В. М. Панеях. „Академическое дело“ как исторический источник. // *Исторические записки*, 1999, № 2 (120), с. 338 – 350; **Аксенева**, Е. П. Очерки из истории отечественного славяноведения. 1930-е годы. Москва, Институт славяноведения РАН, 2000; **Робинсон**, М. А. Судьбы академической элиты: Отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). Москва, Индрик, 2004 и пос. литература.

³⁵ **Венедиктов**, Г. К. За паметника на Юрий Венелин..., с. 95 – 102 (на с. 99 има снимка от 1929 г., вероятно малко преди паметникът да бъде разрушен).

³⁶ Доколкото ми е известно, след първата си публикация от 1847 г. до днес този текст е частично отпечатан и бегло представен само още веднъж – през 2011 г. в христоматийно

Статията носи пълно заглавие „Мысли объ истории вообще и русской въ частности, и о времени рождения названий: греческое, латинское, немецкое, русское или гражданское, славянское или церковное письмо“, като при публикуването си е разделена на две отделни части, без това изрично да е указано. Ще коментирам първата част, т.е. „Мисли за историята изобщо и за руската въ частност“³⁷. Публикацията тук се анализира по екземпляр, запазен в колекцията редки руски книги на Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ)³⁸. Този текст е достигнал до нас подвързан заедно с още три статии (без коричните страници на отделните публикации) в едно книжно тяло. От останалите три текста – два също са посмъртно публикувани статии на Венелин. От общото им подвързване не е видно кога, къде и в какво списание е направена първоначалната публикация на интересувания ме текст.

Това обаче може да се установи от „Протокол от заседание на руското Императорско Общество за история и руски старини“ при Московския университет с дата 26 април 1847 г., публикуван в книга първа на списанието на същото Общество³⁹. От протокола е ясно, че братовчедът на Венелин – споменатият в началото Иван Молнар (който е негов непряк наследник, и комуто дължим опазването на архива на Венелин), е предоставил на Обществото и лично на неговия секретар Осип М. Бодянки (1808 – 1877) този текст. Същият документ предвижда той да бъде отпечатан в раздел „Изследвания“ на книга осма на списанието, от 1847 година. В края на 1848 г. руската цензура спира за известно време списанието, а самият секретар на Обществото и основен редактор на „Чтения на Императорското Общество за история и руски старини при Московския университет“ дори е принуден временно да напусне професорския си пост⁴⁰.

издание на подбрани съчинения на Юрий Венелин, вж. **Венелин**, Ю. И. Мысли объ истории вообще и русской въ частности. – Във: **Венелин**, Ю. И. Истоки Руси и славянства. Сост. предисл. и комент. П. В. Тулаев. Отв. ред. О. А. Платонов. Москва, Институт русской цивилизации, 2011, с. 45 – 64, 808.

³⁷ Именно с първата част на този текст започва цитираното в бел. 36 христоматийно издание. Съставителят Павел Тулаев разделя архивния ръкопис на две отделни, несвързани помежду си, статии и публикува само първата част. Той пише, че „този неголям очерк“ Венелин „вероятно е написал в рамките на подготовката на замисления от него курс за университета“. Не са ми известни документални податки за подобно предположение. Тулаев, П. В. Предисловие. – Във: **Венелин**, Ю. И. Истоки Руси и славянства..., с. 22, 808.

³⁸ Всички цитати от статията по-долу в текста са по това издание.

³⁹ Протокол заседания Общества, 1847 года, апреля 26-го дня. // *Чтения въ Императорскомъ Обществе исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университете*, 1847, № 1, с. П.

⁴⁰ **Ишутин**, В. В. Славянская проблематика в научных заседаниях Общества истории и древностей российских ..., с. 97 – 115, спец. с. 107, 109, 111. За затягането на цензурата в Русия от 1848 г. до смъртта на император Николай I (1825 – 1855) подробно вж. **Жир-**

Добре е също да се знае, че през 1847 г., вероятно по инициатива на проф. Бодянски в същото това списание, само в книжки първа, втора и трета, които са ми достъпни към момента⁴¹, са отпечатани три статии на покойния Венелин, а в публикуваните протоколи от заседанията на Обществото, съответно от месеците април, май и септември с. г., се споменават общо още десет текста на Венелин, които докторът по медицина Иван Молнар е предоставил срещу съответния хонорар⁴² за отпечатване в книжка осма и в книжка девета през следващата, 1848 година.

Статията „Мисли за историята изобщо и за руската в частност“ е от двадесет страници и е публикувана с изрична бележка на редакцията като недовършена. Не носи дата, а от съдържанието не може със сигурност да се установи кога точно през тридесетте години на XIX в. е писана. Не е сигурно също така дали самият Венелин е имал намерение да я отпечата и дали не е била част от друго, по-голямо съчинение. Няма ясна структура, на места създава впечатление за хаотичност, за смесване на теми, но това не е необичайно за писането на Венелин. Този новаторски текст обаче ще получи адекватна оценка единствено когато бъде поставен в контекста на развитието на историческата наука в Русия от времето на написването му. И когато се съпостави с нивото на изследвания на професионалните (разбирам институционализирани) историци в Русия, какъвто е например един Н. М. Карамзин (1766 – 1826) и какъвто определено не е Венелин. Също и когато се съизмери с достиженията в областта на европейската теория на историята, и по-точно с *философията на историята*⁴³, както я разбира в началото на 20-те години на XIX в. автор като Георг Хегел (1770 – 1831).

Ето два тематични акцента от самата статия.

Първото, което Венелин споделя, е разбирането си за „история“, и за руска история в частност: „Думата История, Бог знае от какво взета, – пише Вене-

ков, Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. Москва, Аспект пресс, 2001, с. 68 – 69, 85 – 99.

⁴¹ Днес, в ерата на глобалните дигитални библиотеки и благодарение на общодостъпните и непрепятствани от финансова, политическа и друга конюнктура бази от електронни (стари) издания, най-после става възможно от всяка точка на света събирането и безпроблемното изследване в исторически контекст на цялостното книжовно и научно наследство на Юрий Венелин.

⁴² Че Иван Молнар не само е опазвал и дописвал архива на братовчед си, но и е искал да се възползва финансово от него, свидетелства и Васил Априлов в писмо до М. Погодин: „Господин Молнар и по сие время не посылает нам бумаги г. Венелина; он желает их продать, но мы, не видевши, не можем купить [подчерт. мое – В. Р.]. Мы обязываемся, не купившие прежде, ничего не печатать“. Вж.: Унджиева, Ц. Документи по Българското възраждане в съветските архиви. // *Известия на Института по литература*, 1962, кн. XII, с. 136; Ангелов, Б. Ст. Венелин и нашите възрожденци..., с. 232.

⁴³ За произхода и съдържанието на термина вж. Колингууд, Р. Дж. Идеята за историята. Прев. И. Колева. София, Евразия, 1995.

лин – означава описание или изображение; затова Историята на Русия е Изобразяването на Русия“. Това означава: да се открият отличителните черти на един народ от друг; да се опише неговото устройство (което Венелин дели на *външно* – формата на управление, и на *вътрешно* – това са законите и правото). Означава също на трето място да се опише „душата на народа“ (под което Венелин разбира характер, нрави, умствени способности, народни представи за Бог, за Природата и за самия човек и състоянието на изкуството). Да се *изобрази* историята на Русия означава и да се представи народния бит: храна и начин на приготвяне, дрехи, качество и форма на жилищата, и всичко, което се употребява по необходимост или за полза. По този начин всеки *живописец*, както често Венелин нарича историците, ще начертае главните условия, при чието обединение ще се получи пълната картина. За Венелин същността на историята е „движението“, което той дели отново на „вътрешно“ и „външно“. Вътрешното движение – това е подчинението или редът, или безпрепятственото случване на държавните дела. Външното движение са всички тези дейности, които целят народ или част от него, по волята на цялото, предприема. Те се осъществяват от дипломатите, от армията или от търговските компании. Тук той отнася също всички дейности, предприемани за общо подобрене или усъвършенстване на науките, изкуствата и стопанството.

Но и това не е достатъчно, според Венелин, за да се постигне пълното изобразяване на народния живот. Историците са длъжни да определят степента на активност, като я сравнят с делата на други народи, и особено със съседните. Само така може да се постигне „ясно и живо изображение, т.е. историята на днешна Русия“. Веднага трябва да се отбележи, че Венелин съзнава, че това е огромен и изморителен труд, който едва ли може да бъде извършен от един историк, бил той и гениален, опитен в продължителните издирвания и владеещ изкуството да пише кратко и ясно.

Затова предлага свое виждане за начина, по който такъв грандиозен проект може да се реализира. Според Венелин е важно да се прави ежегодна *снимка* на народа в продължение на поне десет години, като се издирват и описват всички детайлни подробности. Тогава „живописецът“, преглеждайки последователно тези снимки, ще може да отчете дейността и движението в държавата. И ако разликата между първата и последната снимка е много малка, то този народ е прекарал десетилетието в „дълбока тишина и летаргично бездействие“.

Венелин смята също така, че преди да се пристъпи към съставянето на общата история на даден народ, където да бъдат изведени неговите характерни черти, трябва отделни автори да изготвят самостоятелни истории на медицината, на законодателството, на търговията, на земеделието, на градовете и на свързаното с тях градско общество. Нужна е също история на нравите, дори история на обществената честност и морал, и на модата. Днес това никак не звучи новаторски. Но да не забравяме, че става дума за текст, писан в тре-

тото десетилетие на XIX в. от автор, който е дипломиран медик, а не историк и когато господстваща е политическата история, и по-точно – историята на Държавата. За потвърждение е достатъчно да се отвори който и да е том от преиздания често в Русия през целия XIX в. Н. Карамзин⁴⁴, с когото Венелин не пропуска случай да поспори задочно и чиито текстове той не нарича истории, а „хронографи“ и „летописи“ или „временници“.

Вторият акцент в статията на Венелин е неговата категорична критика към популярните от края на XVIII и началото на XIX в. в Европа и особено в немския свят (а и в Русия) и използвани масово в училищата всеобщии истории на няколко големи държави и/или империи, съставяни по хронологичен признак, в които той не открива „никаква връзка“, или по-добре казано, „никакъв общ смисъл“. В тях читателят може да намери „след описанието на придворните интриги, описание на поход без указание за последствията от него, след това въстание на даден град срещу данъците, или разказ за постригването на някоя благородна девица за монахиня [...], последван от самоцелна информация за забраната на нечии търговски кораби да влизат в дадено пристанище поради дългове или контрабанда и прочие“. Такива са т. нар. „Държавни истории като тези на Карамзин“, които могат да се нарекат по-скоро „жизнеописание на великите князе“, обобщава Венелин. Какво поучение може да намери читателят в такава история, пита той, където сам трябва да събира разпръснатите факти, сам да се труди да си набавя липсващото от картината и сам да се добира до „Историческия смисъл“. Този тип истории, които авторът нарича „синхронни“, уморяват, затрудняват и в крайна сметка отвращават учениците от знанието.

И накрая, Венелин е също толкова критичен и към всеобщите кратки истории на дадена страна, които „започват от Ноевия ковчег“ и завършват с „наше време“. По този начин, твърди Венелин, всичко, което има „връзка и исторически смисъл, се разбива с помощта на всеобщата история на отделни факти“. В замяна той предлага за юношите да се пишат кратки истории на отделни държави без многобройни досадни събития, в които да се изобразява историческата съдба на даден народ или държава, като се търсят общите черти и тенденции. Тези истории, написани четивно като романи, апелира авторът, трябва да стимулират детското любопитство и да подтикват към понататъшно търсене на подробности и други източници. Ще отбележа, че именно така пише своите истории самият Венелин, често дори без да зачита прецизната фактология и особено тази, която противоречи на страстно защитавана от него теза (която обикновено преминава като червена нишка през цялото му повествование).

⁴⁴ Оценката на Венелин за официалната история на Карамзин, разбира се, е субективна. Съществуват и други мнения на съвременници за придворния историк, според които неговите текстове всъщност са доста разобличителни, вж. **Кюстин**, Астолф дьо. Русия и русите. Прев. от фр. Е. Грекова. – В: **Токвил**, А. дьо. Америка и американците. **Кюстин**, А. дьо. Русия и русите. София, Изток – Запад, 2004, с. 76.

ПОСЛАНИЯТА НА ИСТОРИЯТА И МАНИПУЛИРАНЕТО НА АВТОРОВОТО НАСЛЕДСТВО

Дописванията на някои от неиздадените историческите съчинения на Венелин (главно тези, свързани с българската тематика), останали след смъртта му в неговия архив⁴⁵, наследен от братовчед му Иван Молнар, заслужават специално изследване. Затова в края на този текст ще отворя тази тема в контекста на механизмите, средствата и каналите за трайно установяване на руското имперско влияние върху българите в Османската империя. Ще се спра много бегло на „изгубената“ история⁴⁶ на най-експлоатирания текст на Юрий Венелин – двутомното съчинение „Древните и сегашни българи...“. В статията си съчетанието „изгубената история на една книга“ използвам в работен режим и за обозначаване изследването на комплекс от проблеми около том втори на цитираното съчинение. А именно, замисълът и написването, но най-вече отпечатването и доказуемата манипулация на някои части от готовия тираж от 1841 г., осъществена в средата на четиридесетте години на XIX в. *Изгубената история на една книга* в работен режим служи също и за изследване на по-нататъшната съдба и разпространение на тази книга⁴⁷. Историог-

⁴⁵ За архива на Венелин вж.: Ангелов, Б. Ст. Из архива на Юрий Иванович Венелин. // *Известия на държавните архиви*, 1966, т. 11, с. 180 – 188; Байцура, Т. Юрий Иванович Венелин..., с. 37 – 46, 295 – 298. Общоприетото (и удобно) мнение, че с архива на Венелин се разпорежда само цитираният няколкократно негов братовчед, трябва да се коригира. Без да навлизам в подробности тук ще отбележа следното. Според Лиляна Минкова около 1842 г. М. Погодин възлага на пристигналият от Атина българин Георги Бусилин (1820/1823 – 1845), докато живее у него да подреди архива на Юрий Венелин (Минкова, Л. Осип Максимович Бодянский и Българското възраждане. София, Изд. на БАН, 1978, с. 107). Че не целият личен архив е предаден на братовчед му свидетелства фактът, щото поне два ръкописа, които Венелин донася в Москва от пътешествието си през 1830 г., остават у Погодин, от чийто пък личен архив впоследствие те попадат в колекционерската сбирка на Н. С. Тихонравов, вж.: Венедиктов, Г. К. К начальной истории изучения в России памятников новоболгарской письменности. – Във: Венедиктов, Г. К. Исследования по лингвистической болгаристике. Москва, Институт славяноведения РАН, 2009, [първа публ.: *Ученые записки Тартуского университета*. Вып. 710. Исследования по истории славянского языкознания. *Slavica Tartuensia*. I. 1985, 25 – 44], с. 338, 342.

⁴⁶ Рачева, В. За „изгубената“ история на една книга...

⁴⁷ Тясно свързано със съдбата на втория том е и друго често цитирано издание, което е отпечатано десет години след смъртта на Венелин, през 1849 г., както вече стана ясно, вж. тук и бел. 19. Тази книга става популярна под заглавието „Критически издирания за историята българска на Ю. И. Венелина“ в своя български превод, направен от даскал Ботю Петков и издаден през 1853 г. в Земун. Убедена съм обаче, че „изгубената“ история на Венелиновите текстове може да се възстанови само частично по историографски път. Несъмнено възможни отговори се крият и в оцелелия му архив, който е издаван непълно. Това важи особено за материалите, свързани с българската проблематика, каквито са например неговият дневник от времето на научната му командировка в Османската импе-

рафията твърди, че и двата тома са били изключително популярни през XIX в. Но, според мен, е допустимо (поради съдържанието им и стила на автора) те рядко да са били изчитани от кора до кора както от съвременниците, така вероятно и от повечето хуманитаристи, писали за тях⁴⁸.

Отново в колекцията от редки руски книги на БИА – НБКМ днес се съхранява едно издание на том първи и том втори на *Древните и сегашни българи...*, съставено от три части и подвързано още през XIX в. в общо книжно тяло. Указания от вътрешната страна на общата подвързия показват, че томът е бил откупен през XIX в. от антикварна книжарница. На гърба на корицата стои надпис: „продава се в Москва при А. С. Ширяев, в Санкт-Петербург: при А. Ф. Смирдина. Цена 6 рубли“. За съжаление, въпреки опитите ми⁴⁹, към момента не можах да установя пълната история на това книжно тяло, нито успях да получа сигурна информация кога и как то е постъпило в Българския исторически архив.

Най-ценното на съхраненото книжно тяло обаче е това, че след популярния първи том⁵⁰ са подвързани *две различни издания* на том втори, който в библиографските издания масово се цитира като отпечатан през 1841 г. Действително на 23 април 1841 г. е дадено цензурно разрешение в Универ-

рия и оцелялата Венелинова кореспонденция: **Венедиктов, Г.** „Хронологична бележка“ на Ю. И. Венелин за българистичните му трудове. – Във: **Венедиктов, Г.** Българистични студии. Състав. П. Пашов. София, Наука и изкуство, 1990, с. 183 – 195; **Венелин, Ю. И.** Путевые записки..., с. 197 – 250; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию (1830 – 1831)...

⁴⁸ Последните познати ми примери в тази посока са: **Даскалова, Б.** Научное значение книги Ю. Венелина „Древные и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“. – В: Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. Отв. ред. Р. П. Гришина. Москва, Институт Славяноведения РАН, 2010, с. 31 – 35; **Тулаев, П. В.** Предисловие... Свободните интерпретации на втория автор стигат дотам, щото той твърди, че този том е „първата история“ на „днешна Словения“, вж. спец. с. 15 – 20, 29 – 30, 41, 43.

⁴⁹ За московския книжар Ширяев и петербургския Смирдин вж. у: **Байцура, Т. Юри** Иванович Венелин..., с. 69, бел. 180, с. 163 – 164. За първи път работих с това книжно тяло през 2010 г. На с. 10, 109 и 256 има печат на Българския библиотечен институт, който се е помещавал известно време на втория етаж в сградата на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Част от неговия книжен фонд е преминал впоследствие в БИА – НБКМ, вероятно преди или през 1957 г. Книжното тяло няма инвентарен номер на Националната библиотека или на Българския исторически архив, нито на Археографската комисия, но има „№ МК 1089/57“. Изказвам своята благодарност на Росица Кирилова и на Зорка Иванова, които всеотдайно ми съдействаха да науча повече за историята на това книжно тяло.

⁵⁰ „Древните и сегашни българи...“, както стана ясно, е *дебютът* на Венелин като българист и е отпечатан в годината на подписване на Одринския мир – 1829. Монографията ще послужи за формално основание на създадената от Екатерина II (1762 – 1796) Руска академия за изучаване на руска история и словесност да командирова с научна цел нейния автор на Балканите през следващата, 1830 година.

ситетската печатница на Московския университет да се отпечата недовършеният том втори от изследването на Венелин за българската история под заглавие „Древните и сегашни българи в отношението им към Руснаците. Историко-критически изследвания, съставени от Юрий Венелин“. Предговорът е от Михаил Погодин и е датиран от 28 март 1841 г. От него е видно, че професорът приема да издаде незавършения, и според оценката му – несвършен в структурно и съдържателно отношение, текст само поради настойчивите искания на поименно упоменати одески българи (господата „Априлов, Мутев и Палаузов“). От публикацията може да се предположи, че текстът е писан, или поне е започнат от автора си през 1834 г. Отпечатаното изложение завършва с недостоверния от историческа гледна точка разказ за покръстване на русите във времето преди Кирил и Методий – една от темите (и тезите) на Венелин в последните години от живота му⁵¹. Който прочете целия том втори, ще установи, че тук за българите и тяхната реална история практически няма нищо научно.

Това, което предизвиква особен интерес обаче, е последната подвързана част на *антикварния том*. Следва „втори“ втори том, който е най-голям и е в обем от 326 страници. Освен горещитираната заглавна страница, тук, заедно с портрет на Венелин и специално посвещение на „Иван Семенович Орлай“, са подвързани и четири варианта на нова корица, общото между които е подмяната на думата „българи“ с думата „славяни“⁵². Така заглавието вече е променено на: „Древните и сегашни Славяни, в политическо, народописно, историческо и религиозното им отношение към Руснаците.

⁵¹ Коментар върху тезите на Венелин за братята Кирил и Методий и оспорването на някои от тях от страна на Васил Априлов вж. у Дроснева, Е. Три етюда за Венелин. // *ИБИД*, 1984, т. 36, с. 202 – 204.

⁵² През лятото на 2010 г. в български медии бяха широко огласени и коментирани резултати от българска научна експедиция в Таджикистан, Узбекистан и Афганистан, както и резултати от последвал ДНК-тест за генетичния код на съвременните българи. Според генетичните изследвания, оповестени от проф. Иво Кременски, в гениите на днешните българи няма монголоиден примес. Около 40% от днешните българи сме наследници на автохтонното население, живяло на Балканския полуостров преди 7800 години. Около 40% е българският ни корен от Средна Азия, а „под 20% са славянски“ гени. Вж. тематичния юнски брой („Генетичния код на българина“) на списание „Осем“ от 2010 г. Произходът и етническата характеристика на българите обаче не са предмет на тази статия. Темата за религиозното и етническото родство между българи и руснаци, видяна през личността и творчеството на „родоначалника“ на руската българистика от XIX в., само косвено се докосва до тази изключително експлоатирана в историографията ни тема. Но именно доводите „за“ и „против“ славянските корени на българите ще се превърнат през Зрялото възраждане в един от механизмите за популяризиране на руско влияние. Нетрадиционен поглед и някои обобщения вж. у Митев, П. За „славянизацията“ на възрожденските българи. – В: История на българите: потребност от нов подход. Преоценки. Ч. 2. Състав. П. Колев и Д. Димитров. София, Тангра ТанНакРа, 1998, с. 155 – 172.

Историко-критически изследвания на Юрий Венелин. Том II⁴. На гърба на корицата е написано указание към подвързвача, цитирам: „Тези листа трябва да се подшият с предишните издадени листа на този том, при което *предишното предисловие и заглавни страници се унищожават* [подчерт. мое – В. Р.]“⁵³. Датата на цензурното разрешение за издаване е оставена същата (и вероятно затова при позоваване на том втори масово се цитира 1841 г. като година на издаване), но от съдържанието на изключително ценния увод, подписан от името на Иван Молнар, категорично може да се установи, че тази манипулация е направена около април – юни 1846 г., тъй като това е датата на новия предговор (по-точно: 10 юни) и на уводния текст (по-точно: 23 април), отпечатани под името на братовчед му Молнар. Това, между другото, са може би най-ценните части от новата книга, тъй като и досега служат за източник на интересни биографични сведения за Венелин, но и съдържат доста превратни, а на места и произволни, интерпретации и оценки на историческите му тези и приноси⁵³.

В това *ново* издание може би манипулирана вече е не само корицата. В подкрепа на това (засега само) предположение ще посоча следното. В новия том (на пръв прочит същински дописаната част започва от с. 241, където завършва *първият* „втори“ том) категорично не става дума за „българите“, с изключение на две или три споменавания, при които те са използвани като синоним на едно и също славянско племе – това на... „руснаците“! Един от акцентите в изложението е славянската азбука и критиките на автора към опитите за графично разграничаване в писменостите на отделните славянски племена. Конкретно е атакувана правописната реформа на сръбския просветител Вук Караджич (1787 – 1861)⁵⁴. Предложено е и решение на проблема с различните графики на славянските езици, и то е – в името на славянското единство всички славяни да приемат и използват руската азбука...

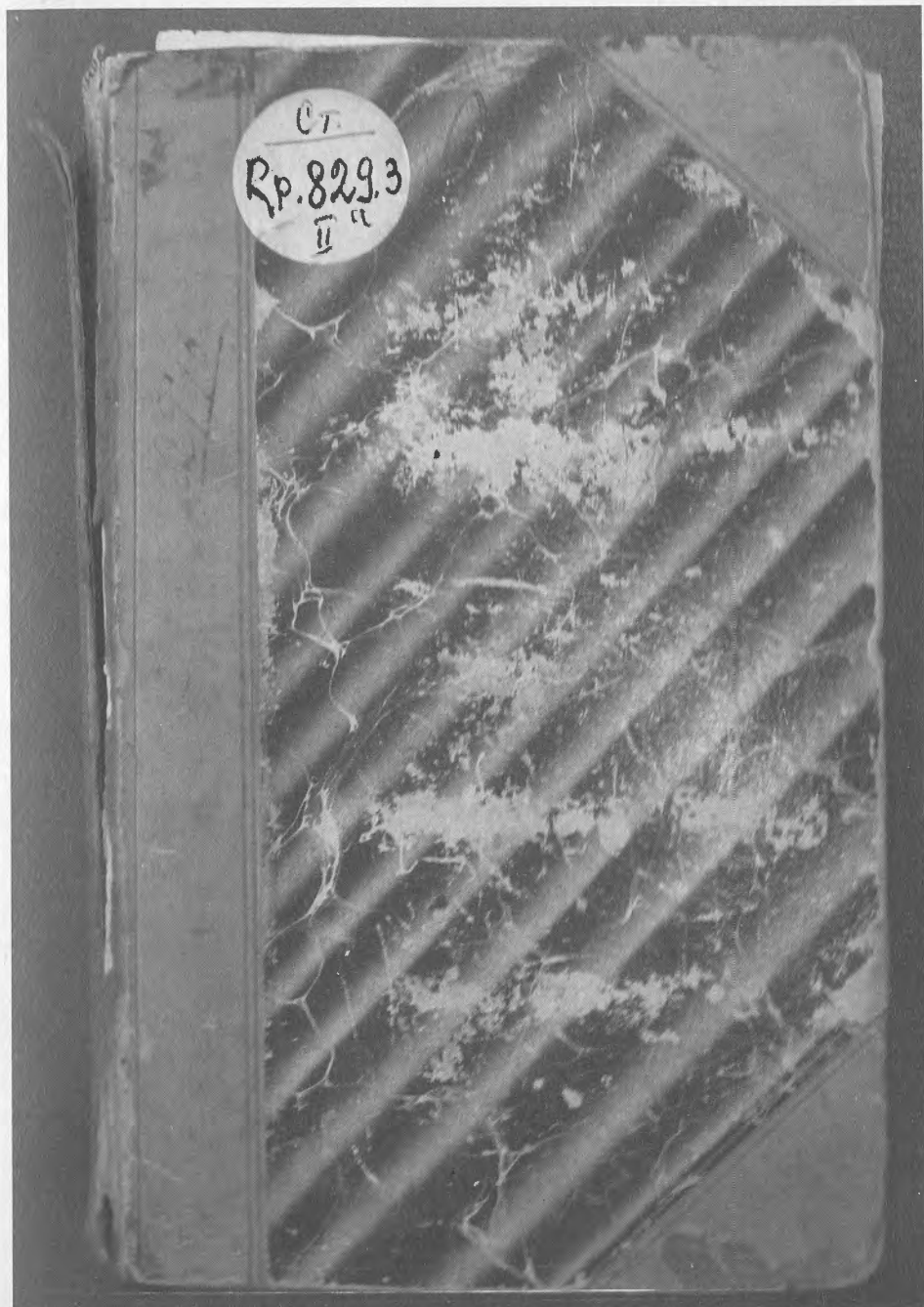
⁵³ **Молнар, И.** Черты изъ частной и ученой жизни Юрія Ивановича Венелина. – В: Древние и нынешние Словене, в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении къ Россиянамъ. Историко-критическыя изысканія Юрія Венелина. Т. 2. Москва, въ Университетской типографіи, 1841 [=1846], с. V – LXXIX (на с. I – V се намира кратко предисловие, с дата 10 юни 1846 г., както и интересен списък на ръкописи на Венелин, останали у Молнар след смъртта му). Тази студия е датирана от 23 април 1846 г. Тук оставям настрана въпроса дали тя би могла да бъде написана от медика Молнар, или изисква по-различна квалификация и познания от тези, които той има.

⁵⁴ За правописната реформа на Вук Караджич и за сериозната съпротива срещу нея вж. предговора и публикуваните документи в: Против Вука. Српска грађанска интелигенција 18. и 19. века о језику и његовој реформи. Приредио М. Јовановић. Транслитерација Т. Суботин-Голубовић. Београд, Stubovi kulture, 2004.

Понятието *политическо инженерство* е експлоатирано по-често от (западните) антрополози, социолози и политолози, и доста по-рядко от историци⁵⁵. Ако обаче чрез него означим политиката на Руската империя (известна като *покровителство над православните* в Османската империя) за контрол и насочване на развитието на определени общности и групи на Балканите чрез предварително планиране и прокарване на желани внушения и политически ефекти, то тогава то става приложимо и от историците. Понятието носи потенциал за изследване и разбиране на определени политически тенденции в развитието на руско-българските отношения през XIX в., един сам по себе си многоизмерен и многопластов проблем.

⁵⁵ Едно от малкото български монографични изключения е **Бояджиева, П.** Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България. София, Институт за изследване на близкото минало, 2010.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Външен вид на антикварния том, съхраняван в БИА – НБКМ

ДРЕВНИЕ И НЫНѢШНИЕ
БОЛГАРЕ

ВЪ ОТНОШЕНІИ

КЪ

РОССІЯНАМЪ.

Историко - Крипическія изысканія,

составленныя

Юріемъ Венелинымъ.

Т о м ъ I.

МОСКВА,

Въ Университетской Типографіи.

1829.

2. Заглавна страница на том първи (1829 г.)

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬНОМУ
ГОСПОДИНУ АДМИРАЛУ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО СОВѢТА ЧЛЕНУ,
СЕНАТОРУ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО АДМИРАЛТЕЙСКАГО
ДЕПАРТАМЕНТА
НЕПРЕРЫВНОМУ ЧЛЕНУ,
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ
ПРЕЗИДЕНТУ
И РАЗНЫХЪ ОУЧЕНОВЪ КАВАЛЕРУ,

АЛЕКСАНДРУ СЕМЕНОВИЧУ
ШИШКОВУ.

за знакъ глубочайшаго почтаниа
посвящается

Юрій Васильевичъ

12011

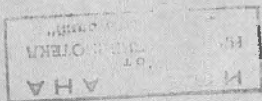
ПЕЧАТАТЬ ПОВОЛЯЕТСЯ

съ тѣмъ, чтобы по означеніи предшественна
была въ Цѣнсурной Комиссiи при зкѣмпляри.
Москва, Марта 22 го Аня 1829 года.

Ценсоръ, Статскій Советникъ и Каплеръ
Левъ Чубинской.

112 1089/54

3. Посвящение на том първи (1829 г.)

**ДРЕВНИЕ И НЫНѢШНІЕ
БОЛГАРѢ,**

ВЪ ОТНОШЕНІИ

къ

РОССІЯНАМЪ.

Историко - Критическіи изысканія,
составленныя

ЮРІЕМЪ ВЕНЕДИКОВИЧЪМЪ.

Т О МЪ II.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1841.

Продается

ВЪ МОСКВѢ;

У А. С. Щерлева.

ВЪ С. ПЕТЕРБУРГѢ;

У А. Ф. Смирдина.

Цѣна 6 руб.

4. Корица и грѣб на томъ втори (1841 г.)

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Въ 1829 г. случилось мнѣ быть издавелемъ 1-й части *Историческій о Болгаріи Введеніи*, котораго увидѣть я оставилъ Медицину, посвятивъ себя Исторіи, и сообщивъ ученому свѣту свои омажиды и оригиналы гнозисы о Славянахъ и ихъ племенахъ. Съ тѣхъ поръ прошло много времени: Венедикъ задалъ въ Болгарію на счетъ Россійской Академіи, продолжать на мѣстѣ свои изслѣдованія, сдѣлать много ученыхъ собраній, — и выдать продолженіе его въ книгу. Въ эпоху несчастной рожденіе жизни, по вызову ревнителей Болгаріи, которые пробудились къ литературной жизни его соображеніями, онъ началъ печатать, вдали отъ меча, вторую часть своего сочиненія. Онъ увлекался здѣсь еще болѣе, нежели въ первой, гдѣ и нѣсколько удерживалъ, указывая на цель и недопуска до повтореній, увлекался и оптимизмомъ до такой степени, что въ 13-лѣтнихъ, разпространявшихъ о Славянахъ югозападныхъ, недоимать еще до главнаго своего предмета, Славянъ югозападныхъ.

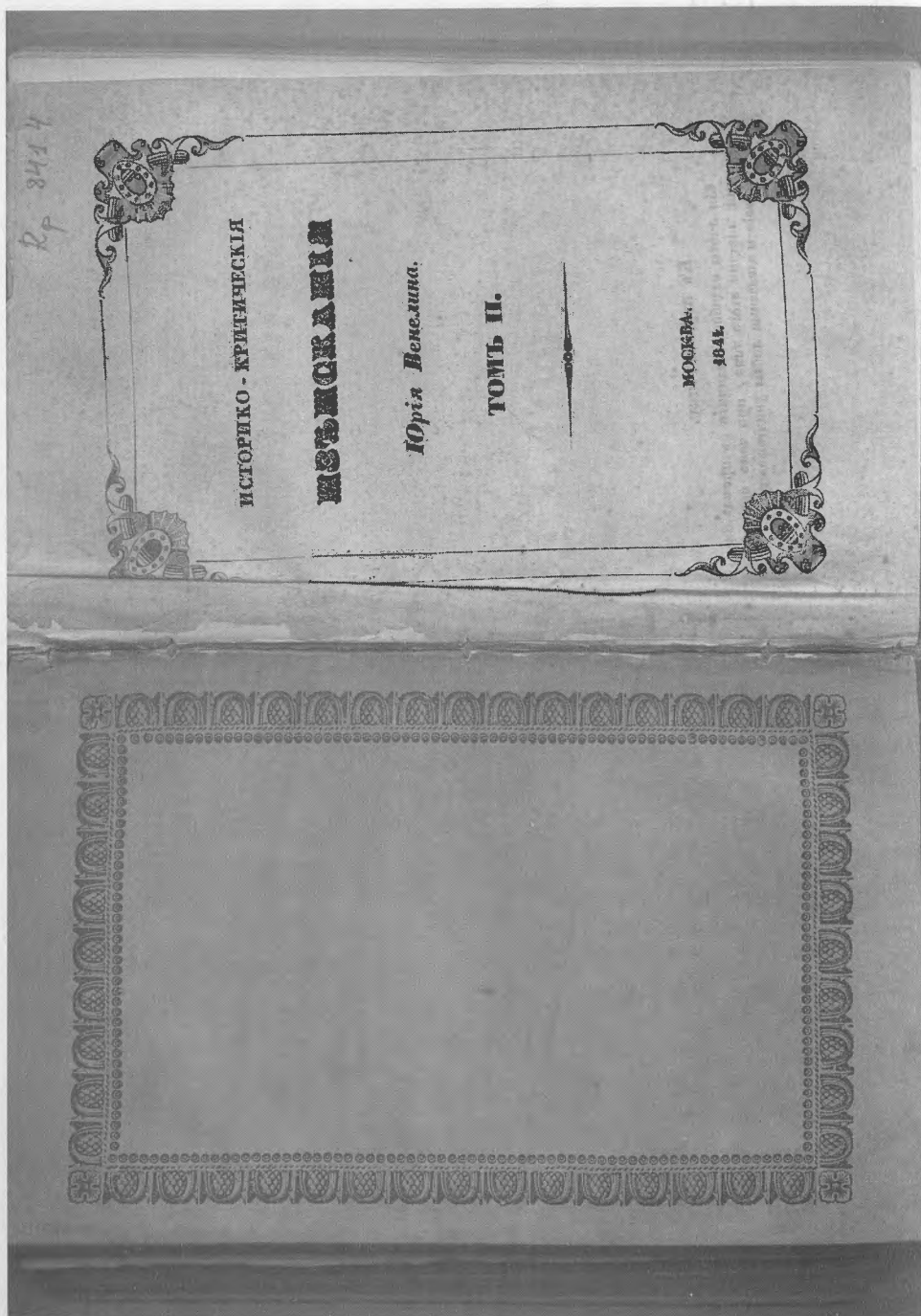
Родственникъ покойнаго, Г. Монархъ, просилъ меня, видѣвъ ее, въ удивленіи о Болгаріи и единичниковъ, копилъ въ помѣ видѣ, какъ оспа-

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

съ тѣмъ, чтобы по окончаніи предѣланныхъ было въ Цензурный Комитетъ законченное число экземпляровъ. Москва, Апрѣля 23 го 1841 года.

Цензоръ, Статской Советникъ и Кавалеръ
Иванъ Снегиревъ.

6. Корица и грѣб на манипулиранія том втори (1841 г. [1846 г.])

ДРЕВНІЕ и НЫНѢШНІЕ

ОЛОВЕНІЕ,

ВЪ ПОЛИТИЧЕСКОМЪ,
НАРОДОПИСНОМЪ, ИСТОРИЧЕСКОМЪ
И РЕЛИГИОЗНОМЪ ИХЪ ОТНОШЕНІИ

къ

РОССІЯНАМЪ.

Историко-Христіанскія воззрѣнія
Юрія Веневіанна.

Т о м ъ II.

МОСКВА.

въ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФИИ.
1841.

МО. ИМ. ПЕРВОУЧИНЪ.

Georgii Venevianin

8. Окончателната вътрешна корица на манипулацията том втори (1841 г. [1846 г.]

